

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

I

Զէյթունի ծագումը:

Ե՞րբ է ծագել Զէյթունը. հասարակական կամ քաղաքական ինչպիսի դրութիւն էր ներկայացնում այդ լեռնագաւառը Ռուբինեան հարստութիւնից առաջ, այդ միջոցում և յետոյ. նա ինչպէս պահպանեց գոյութիւնը մինչև այժմ և ինչ դէպքեր են տեղի ունեցել վերջին 4—5 դարերում. — անհա մի շարք կարևոր հարցեր, որոնք, ինձ թւում է՝ մինչև այսօր թողուել են անորոշութեան և մթութեան մէջ և որ պէտք ունեն բացատրութիւնների՝ հիմնուած պատմական փաստերի և ապացոյցների վրայ: Այդ գաւառի պատմութիւնը, որ այնքան հետաքրքիր և կարևոր է ուսումնասիրել, որի օղակները անցնում են անտարակոյս Միջին-Դարու մեր ազգային կեանքի միջով և կազմում են մի շատ կարևոր գիծ մինչև նորագոյն ժամանակները, ուր լիքն են բազմակողմանի անցուղաւորներ և պարզ կերպով տեսնուում է գոյութեան ամենասուր կռիւը՝ մղուած հերոսական և անհաւասար կերպով, երկար դարերի ընթացքում մի բուն ժողովրդի կողմից ընդդէմ բազմաթիւ կիսավայրենի ցեղերի և անյուր բռնութիւնների, այսու հանգերձ, այդ ուսումնասիրուած է վայրկեանից և անձիշտ կերպով և կամ լուրջ ուսումնասիրել փորձողն էլ, դժբախտաբար, չէ ունեցել իր ձեռքում անհրաժեշտ եղած նիւթերն ու տեղեկութիւնները:

Անցեալ, XIX-րդ, դարի կէսից յետոյ մի քանի եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ, ինչպէս Վիկտոր Լանգլուա, Լէօն Պօլ և ուրիշներ տալիս են առաջին տեղեկութիւններն այդ խուլ, լեռնային երկրի և այնտեղ ապաստանած լեռնականների գոյութեան և նրանց նիստ ու կացի մասին: Այնուհետև, երբ վաթսուհական թուականների յայտնի դէպքերը արձագանք տուեցին ամեն կողմ, մեզանում էլ տեսնուեցին յիշատակու-

թիւններ, տեսութիւններ, որոնք սակայն անբաւական են որոշ գաղափար կազմելու, ճանաչելու գէյթունցուն, նրա անցեալը և այն երկիրը, ուր նա հաստատուել է, ապրել է և այդ երկար ժամանակի ընթացքում իր գոյութիւնը պահել կարողացել:

Կիլիկիայի հարստութեան ժամանակակից հայ կամ օտարազգի պատմիչներ և կամ արձանագրութիւններ ոչ մի անգամ չեն յիշատակած Ձէյթուն անունը, և այդ հանգամանքը շատերին առիթ է տալիս մոլորելու այդ գաւառի անցեալի և նրա ծագման նկատմամբ: XI-րդ դարից յետոյ մի քանի յիշատակութիւններ և ձեռագրեր աւանդում են Ուլ և կամ Ուլնի անունը՝ ներկայ Ձէյթունի շրջականները մատնացոյց անելով: Միայն XVI-րդ դարի վերջերը մագաղաթէ ձեռագիր աւետարանների և եկեղեցական գրքերի կողքերին գրուած ժամանակագրութիւններ, վանքի և եկեղեցու փոխների միջից, յայտնում են մէկ ուրիշ, նոր՝ Ձէյթուն անունը, երկրի գրեթէ նոյն լեռնային մասերը մատնացոյց անելով, սակայն նոր դէպքերի հետ միասին և բոլորովին անջատուած հսերից: XVI և XVII-րդ դարերի մէջ յիշատակուած է Ջեքուն, մի որոշ ժամանակ յետոյ Ջեյքուն, իսկ վերջերս ընդհանրապէս Ջեքուն: Նախորդ և այս դարերի մէջ գրուած են առանց խտրութեան Ուլնի կամ Ձէյթուն, և կամ Ձէյթուն-Ուլնիա միասին անունները *):

Սակայն սոյն վերոյիշեալ անուններն ու ժամանակները և դրանց հետ գրուած մի քանի կցկտուր և աննշան դէպքերի յիշատակութիւնները գրեթէ ոչնչի չեն ծառայում՝ հեռացնելու համար այն վարագոյրը, որ միջնացնում է այդ երկրի անցեալը: Իզուր է, որ այդ գաւառն ուսումնասիրողները հետամուտ են լինում ստուգելու և որոնելու դրա անցեալը Ձէյթուն կամ Ուլնիա անունների հետ, կամ ընդհանուր կապակցութիւններ ենթադրել այդ անունների և անցեալի մէջ և կամ ճիգ են անում որ և է երեւակայական կամ աւանդական բացատրութիւններ տալ դրանց մասին: Ձէյթուն անունը բոլորովին նոր է, թիւրքական բառ է, և օսմանցիների տիրապետութիւնից յետոյ միայն նշանակուած վերջինների կողմից, չնորհիւ իր շուրջը գտնուած ձիթենու անտառների. իսկ Ուլնիան անգիտակցաբար մինչև այժմ շփոթուած է Ձէյթունի հետ, մինչդեռ այդ երկուսը առան-

*) Աստուածածնի վանքում գտնուած հնութիւնները հետազօտելիս աջողութեց գտնել մագաղաթէ մի ձեռագիր, XV-րդ դարու վերջերի աշխատանք, որի կողքում, յիշատակագրութեան մէջ, գրուած էր **Ջեքուն** անունը, որպէս գիւղ. միասին կալին նաև յունարէն մագաղաթէ ձեռագրեր: Այլ և այլ լարդելի պատճառներով անկարող եղաւ առնել այդ յիշատակագրի պատճէնը կամ նոյն իսկ բնագիրը:

ձին-առանձին գիւղաքաղաքներ են և միմեանցից մօտաւորապէս 30—32 մղոն հեռի։ Ունին գիւղաքաղաքը գոյութիւն ունէր Ռուբինեան հարստութիւնից շատ ժամանակ առաջ և ընտելւած էր յոյն ընտելիչներով, երբ դեռ ևս Զէյթունի բերդի շուրջը մի քանի տներ միայն կային։ Նախ քան հայերի քաղաքական իշխանութիւնը Սիսուանում, Ունիւան կործանուեց, որի աւերակները այժմ էլ նկատուում են ֆոնուզ գետի աջակողմը, Սեկ լեռան ստորոտում։

Դարերի ընթացքում զանազան ազգերի յաջորդական տիրապետութիւնը Կիլիկիայում, արիւնալից արշաւանքներն ու աւերումները, սրանց աւերացրած նաև հեռաւոր ժամանակներում տեղի ունեցած սոսկալի երկրաշարժները՝ քանիցս անգամներ բոլորովին կերպարանափոխեցին երկրի մակերեսը, ոչնչացրին բազմաթիւ շէն քաղաքներն ու գիւղերը, տեղափոխեցին ազգաբնակչութիւնը մի տեղից միւս տեղ։ Մի երկու դար երկիրը շէնանում էր, բարգաւաճում, ընդլայնւում կեանք ստանում և քաղաքներն ու աւանները սփռւում ամեն կողմ. բայց քիչ յետոյ դրանք տեղի էին տալիս նորանոր ցեղերի արշաւանքներին, էլի հրդեհ, կոտորած, աւերածութիւն, մշակող ձեռքերը դադարում էին և երկիրը ծածկւում էր անտառներով ու ամայանում։ Եւ այս անգամ լրկւում էր զանազան ընդհատումներով, մոռացւում քաղաքների, բերդերի տեղերը, նրանց անունները, հաստատւում նորերը, նոր դիրքերով ու նոր անուններով, որոնց չնորհիւ այժմ դժուարացել է, շատ անգամ անկարելի եղել, ստուգելու անցեալը, տեղերն ու հնութիւնները։

Այս արգելող հանգամանքը աւելի շեշտւում է մասնաւորապէս Զէյթուն գաւառի նկատմամբ, չնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի։ Ստուգելու և վեր հանելու համար նրա անցեալը, հարկաւոր է նկատի ունենալ պատմական դէպքերի յարաբերութիւնները, հայ կամ գլխաւորապէս օտար պատմիչների աշխարհագրական և տեղագրական գրուածները և ներկայումս տիրող հասարակական կարգերը, սրանց հիմունքները՝ բաղդատելով անցեալի հետ։ Եւ դրանք վերաբերում են ոչ միայն Զէյթուն գաւառի անցեալին, այլ նաև այն բոլոր յարաբերութիւններին ու գաղթականական ընդարձակ շարժումներին, որոնք կատարւում էին միջին և աւելի նախորդ դարերում Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ, երբ հայերը Միջին-Հայաստանից իրանց հասարակական և պետական կազմով փոխադրւում էին դէպի Բագրատունեաց երկիրը, կամ դէպի Կիլիկիա՝ հիմնելով նոր հարստութիւններ (dynastie), նոր հայրենիք։

Նկատի ունենալով այդ ժամանակ տիրող քաղաքական և

տնտեսական գրութիւնները և գոյութեան կուռի պայմանները ժողովուրդների մէջ, Զէյթուն գաւառը կարևոր տեղ էր գրաւում ամբողջ Կիլիկիայում, չնորհիւ իր աշխարհագրական ու լեռնային դիրքի, ճոխ բուսականութեան և յարաբերութիւնների։ Այդ գաւառը սահմանակից է Եփրատի հովտին, Սիւրիային և Կիլիկիայի ընդարձակ տափարակին, որոնք ներկայանում էին Հին-Աշխարհի գլխաւոր անցքերը, ճանապարհները, որտեղերից անցնում էին և ընդհարւում պարսկական, հռովմէական, յոյնների, արաբների, եգիպտացիների և այլն արշաւող բանակները, ինչպէս նաև գաղթական ցեղերից մեծագոյն մասը։ Նա էր Կիլիկիայի արևելեան դուռը և պահպանում էր նրան այդ կողմից արշաւող ժողովուրդների դէմ, կղզիացած ու ամրացած լինելով լեռնային անանցանելի գօտիներով, բացի դրանից ասպատակող թշնամին գաւառի ամեն մասում հանդիպում էր նեղ ու վտանգաւոր կիրճերի, անառիկ լեռների ու բերդերի, որոնք ներկայանում էին իբրև «թակարդներ կամ սատանաների որջեր»։

Այսպիսի բնական առաւելութիւններով օժտուած մի գաւառի տէր էին հայ ազնուական իշխանները նախ քան Ռուբինեան իշխանութեան կազմուելը, դեռ ևս 10—11-րդ դարերում։ մինչդեռ աւելի կանուխ այնտեղ բնակուած էին հայեր, կային հայկական գիւղեր։ Այդ գաւառը եղաւ ծիւր, որի շուրջը կազմակերպուեց հայոց Կիլիկիան։ 8—9 դարերում Զէյթուն լեռնագաւառը ապաստանեցին կամ գաղթեցին Մարզպանաց ժամանակաշրջանից բազմաթիւ հայ գաղթականներ, և Բագրատունիների քայքայումից յետոյ նրանց իշխանները և զօրապետները գտան այնտեղ հնուց հաստատուած եղբայրներ մի կողմից, միւս կողմից անառիկ բերդեր, և հիմնարկեցին այդ ուժեղ դինաստիան, որ մի քանի դարեր շարունակաբար նշանակելի դեր կատարեց Միջին-Դարում մեր ազգային կեանքի և ինչպէս կիրճերի պատմութեան մէջ։ Այս բոլորը հետևում են պատմական ապացոյցներից։—Ժամանակագրութիւնների մէջ յիշատակուած ենք տեսնում, դեռ ևս IV-րդ դարում, Արքեղայոս, նախարար դ. հայոց, Մովսէս իշխանը սպանելով Արէստակէսին՝ փախչում և ապաւինում է Կիլիկիա, այս արդէն բացատրում է, որ հայերը շատ առաջները ծանօթ էին Կիլիկիային և ունէին, ինչպէս տնտեսական-վաճառականական, որ անտարակոյս է, նոյնպէս և քաղաքական յարաբերութիւններ։ Արաբական պատմիչների համաձայն հայերը 809 թուին թողին իրանց «գեղեցկաշէն Խալալ քաղաքը և բնակուեցին Սիս», որ իբր թէ նորոգուել էր արաբացիների կողմից *)։ 900—10 թուականներում բազ-

*) Տեսնել «Միստան» էջ 214.

մաթիւ սասունցի ազնուականներ իրանց մարդկանցով զբաւում են Կիլիկիայում տեղեր և հաստատում^{*)}։ Աւելի վերջը Գէորգ Մլենը, որի փորագրուած կնիքը Պարիզի Թանգարանումն է, ապատակում է Մարաշու կողմերը և զբաւում Մելիտենին (Մալաթիա)։ 970—90 թ. Ոսպիկ կաթողիկոսը կարգում է հայ եպիսկոպոսներ Կիլիկիայի զանազան կողմերում, ուր և կային մէկից աւելի եպիսկոպոսանիստ թեմեր։ Այս թուականներից յետոյ արդէն պատմութիւնը աւելի և աւելի պարզւում է և հայերը հոծ բազմութիւն էին կազմում այնտեղ։ Բաւական ժամանակ վերջը Ներսէս Լամբրոնացին զբուծեց՝ «Հազիւ կայ 60 տարի, որ Փրանկները տիրեցին այս կողմերը և այդ ժամանակի ընթացքում ամբողջ Սիւրբան, Կիլիկիան, Պամպլիկիան և Կապադովկիան լքցուած էին հայերով։ Նրանք չունէին եկեղեցի շատ գաւառներում և գտնւում էին մոլորուած դրութեան մէջ, մինչդեռ նորեկ Փրանկները երկրի ամեն մասերում կառուցանում էին եկեղեցիներ ու վանքեր...»^{**)}։ Հայերը ապրում էին խառն յոյների և նորեկ Փրանկների հետ, առանց խտրութեան կրօնի, յաճախում նրանց եկեղեցիները և միասին տօնում քրիստոնէական տօները։ Եւ այդ դրութիւնը շարունակուեց մինչև 10—11-րդ դարերը, ինչ ժամանակ բիւզանդական ընդարձակ կայսրութիւնը՝ ենթարկուած մի կողմից արաբական և այլ բազմաթիւ մահմեդական ազգերի, միւս կողմից Զենովացիների և Միջին-Եւրոպայում կազմուած պետութիւնների յարձակումներին, հետզհետէ թուլանում, սպառւում էր։ Զէյթունը, ինչպէս և Կիլիկիայի բոլոր գաւառները, գտնւում էին կիսանկախ աւատատէրերի ձեռքում։ Հայերը հետզհետէ կարևոր դիրք զբաւեցին և XII-րդ դարի վերջը նախ յոյները և յետոյ Փրանկները հեռացան կամ կլանուեցին, ամեն կողմ կանգնեցին հարիւրաւոր վանքեր և եկեղեցիներ։ Փրանկների և յոյների եկեղեցիներից կամ վանքերից շատերը անցան հայերի ձեռքը և արդէն XIII-րդ դարում լեզուն և հասարակական բոլոր կարգերը բացարձակապէս հայկական էին։ Դրացիական այդ ամենամօտ յարաբերութիւնների շնորհիւ կուլտուրապէս բարձր ազգերի հետ, հայերի կեանքում հետզհետէ առաջացաւ հասարակական և տնտեսական արագ և նշանակելի մի էվոլյուսիօն։ Հայերն ընդունեցին եւրոպական և բիւզանդական կեանքից նորութիւններ, սովորեցին և քիչ յետոյ բոլորովին իւրացրին արհեստները, ճարտարապետու-

*) Տեսնել «Միսուանի» ժամանակագրութեան կարգում։

**) Քաղաածքներ Վ. Լանգլուայի Le tresor des chartes d' Armenie-ից։

թիւնը, հանքային արուեստը և մասնաւորապէս երկաթագործութիւնը, որ իր ժամանակի սիստեմով շահագործում և արդիւնաբերում էին մինչև վերջին ժամանակներս: Անմիջական կերպով ընկաւ հայերի ձեռքը Միջին-Ասիայի և Հնդկաստանի յամաքային վաճառականութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ բիւզանդական յոյների ձեռքին էր, որոնք վաճառեցին այդ առարկէզից Զենովայի և Վենետիկի հասարակապետութիւնների աջակցութեամբ: Կիլիկիայի հայ վաճառականները եղան, որ տարածեցին և զարգացրին Միջերկրական եւրոպական ափերի և Պարսկաստանի, Թիւրքեստանի և մինչև Հնդկաստանի միջև գտնուած առևտուրը: Մենք կարծում ենք, որ եթէ Հնդկաստանի հայոց անցեալ դարերի դրուածներն ու արխիւները ուսումնասիրուեն, կարելի է գտնուեն դոկումէնտներ այս նիւթերի վերաբերեալ: Յոյների ճարտարագիտութեան ազդեցութիւնը մինչև իսկ նկատելի է Զէյթունի հայոց բնակարանների, նրանց ձեւերի և կազմութեան վրայ, որոնք հէնց այժմ զգալի կերպով տարբերում են Կիլիկիայի ստորին գաւառների բնակարանների ձեւերից, մինչդեռ ընդհակառակը նմանութիւն ունեն փոքր-Ասիայում լեռնաբնակ յոյների տների կազմի և ոճի հետ: Եւ հէնց այս ուժեղ յարաբերութիւններով և շփումով կարելի է բացատրել հասարակական և վարչական այն նշանաւոր յեղափոխութիւնը, որի մասին գիտնական Վ. Լանգլուա զարմանք է յայտնում, որ այդպիսի կարճ ժամանակի ընթացքում, և, որ գլխաւորն է, առանց դժուարութիւնների կամ ծանր հետեւանքների, հայոց պետական ձեւ և սկզբունքները, որոնք գոյութիւն ունէին նախորդ դինաստիաների ընթացքում, ենթարկուեցին հիմնական փոփոխութիւնների և Լևոն II-ի օրով հաստատուեց նոյն այդ ժամանակի ֆրանսիականի և Միջին-Դարում Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող պետութիւնների դրեթէ յար և նման պետութիւն՝ միևնոյն ֆէօդալական և վարչական սկզբունքներով:

Նախ քան Զէյթունի մասին մասնաւորելը, մենք գնանք դէպի յետ, 8, 9, 10-րդ դարերը՝ ստուգելու այն, թէ ինչ ճանապարհներով, ինչպիսի ժամանակներ և հին Հայաստանի որ մասերից հայերը գաղթեցին Կիլիկիա, և որ գաւառները: Այդ ժամանակամիջոցում բիւզանդական կայսրութիւնը և Հայաստանը ենթարկուեցին արաբական, պարսկական և այլ ազգերի յարձակումներին: Հայաստանն ընկճուեց և հայերը՝ իրանց գոյութիւնը փրկելու համար փախչում, գաղթում էին զանազան կողմեր, իսկ միևնոյն ժամանակ Բիւզանդիան տատանում էր, նրա ազդեցութիւնն ու ոյժը զգալի կեր-

պով ոչնչանում էին, նա մանաւանդ Կիլիկիայում: Հայերի մեծագոյն մասը դիմեց դէպի արեւելք, Սիւնեաց աշխարհը, և ծնունդ տուեց Բագրատունիների դինաստիին, մինչդեռ մէկ ուրիշ մասը անցաւ դէպի արեւմուտք, Կիլիկիա: Հայերը 8 և 9-րդ դարերում Կիլիկիա անցան միմիայն հիւս.-արեւելեան ճանապարհով, ներկայ Օւզուն-Նայլա կոչուած լեռնադաշտով ու Եփրատի հովիտով և հաստատուեցին Ալբիստանում, Զէյթունի գաւառը, Բերդուս, Մարաշա Աւելի հնումն էլ ասորական, պարսկական, ինչպէս մի անգամ էլ Արշակունեաց Տիգրանի, արշաւանքները, մակեդոնական, հռոմէական, յունական ընդհարումները պարսկաց հետ, ինչպէս նաև արաբների ու եգիպտացիների մուտքն ու արշաւանքները ամեն անգամ կատարուած էին Կիլիկիայի արեւելեան և հիւս.-արեւելեան լեռնանցուղներով և Եփրատի հովիտով: Այդ էր միակ միջոցը, որպէս զի հայերի ահագին գաղթականութիւնը անց կենար դէպի Կիլիկիայի լեռնային գաւառները: Տաւրոսի ընդարձակ լեռնաշղթան, որ Կիլիկիան բաժանում է բնական կերպով Փոքր և Միջին-Ասիայից, բաց է անում գլխաւորապէս երեք կիրճեր կամ նեղուցներ, որոնցով բազմաթիւ ազգեր, այդ կիսավայրենի դարերում, հնարաւորութիւն ունէին կատարելու իրանց չուն, գաղթականութիւնը: Դրանցից մէկը, Օւզուն-Նայլան (այժմ բնակուած են Դադստանից գաղթած չէքէզները) և Եփրատի հովիտն է, որոնց սահմաններում գտնւում է Զէյթունի անառիկ լեռնադաւառը. այդ ճանապարհով հազորդակցութիւն էին պահպանում Կիլիկիան, Սիւրիան և Միջերկրականը՝ Պարսկաստանի և Միջին-Ասիայի հետ: Երկրորդը յայտնի Կուկլակայ Կապանն է, Կապադովկիայի և Փոքր-Ասիայի մէջտեղ: Երրորդն է Դունգ Սիւրիոյ կոչուածը, որտեղից ասպատակում էին ամեն անգամ արաբներն ու եգիպտացիները: 8 և 9-րդ դարերում, երբ Բագրատունեաց դինաստին կազմակերպւում էր և զօրաւոր դառնում, քաղաքական և կրօնական անհաշտութիւնների չնորհիւ, Բիւզանդիան հայերի հետ վարւում էր թշնամաբար և պատերազմում հետները: Այդ ժամանակ Կուկլակայ անցքը գտնւում էր բացարձակապէս յոյների ձեռքում. դա հայերի համար ընդմիշտ փակուած էր. մինչդեռ արեւելեան անցքն ազատ էր, յոյները թոյլ էին, հետզհետէ նահանջում և տեղի էին տալիս արեւելեան ծայրերից: Պարզ է, որ հայերին մնում էր անցնել այդ վերջին ճանապարհով և, հետևաբար, նրանց գաղթական ընտանիքները տարածուեցին և հաստատուեցին գլխաւորապէս Զէյթունի, Կոկիսոնի, Ալբիստանի և Մարաշի գաւառներում, որոնց թւում ամենից անառիկը և ապահովը Զէյթունն էր:

X և XI-րդ դարերում, սակայն, Բագրատունեաց զինատին էլ քայքայուեց և Սիւնեաց աշխարհը դարձաւ աւերակ։ Դարեւոր ուրուականը հալածուեալ էր հայերին և նրանք հեռանում էին մի երկրից միւսը՝ պահպանելու գոյութեան իրաւունքը։ Ներանց բնակուած երկիրը, միջնաշխարհեան բնաւորութեան և յարաբերութիւնների շնորհիւ, թատր էր դառնում արշաւանքների, պատերազմների։ Հռոմէացիների, յոյների, ասիական բազմաթիւ ազգերի արշաւանքների և աշխարհակալութեան ճանապարհն էր հայոց երկիրը. և նրանց դարերի աշխատանքը՝ մի անգամից փչւռուեալ, ոչնչանում էր։ Բագրատունիների ազնուական իշխաններն ու զօրապետները թողին իրանց երկիրը և դիմեցին էլի գէպի արեւմուտք, գէպի Կիլիկիա, ուր գնացել էին իրանց նախնիքները երկու-երեք դար առաջ։ Եւ սակայն այս անգամ X և XI-րդ դարերում քաղաքական հանգամանքները փոփոխուել էին, զրամի երեսը շուռ էր եկել։ Բիւզանդական հզօր կայսրութիւնը՝ իր պատմական դերը կատարած, ցած էր ընկնում իր բարձրութիւնից։ Մահմեդական արշաւանքները, ուժեղ ալիքների նման, զարկում էին նրան ամեն կողմից. նա յետ-յետ էր նահանջում, սեղմւում։ Բիւզանդիան ինքն էր այս անգամ հեշտացնում հայերի հաստատութիւնը Կիլիկիայում։ Գուցէ հասկացել էր իր գործած ծանր սխալը Բագրատունիների ժամանակ կամ աւելի առաջ։ Նա աջակցում էր հայերին այն նպատակով, որ ուժեղ դիրք գրաւելով՝ նրանք պատուար դառնային մահմեդական էն-վազիօնի դէմ, որ բուռն հոսանքով դիմում էր գէպի նրա սիրտը, Կ. Պօլիսը։ Եւ այսպէս, 10 և 11-րդ դարերում հայերի առաջ փակուած, խափանուած էր Եփրատի հովիտը և Կիլիկիայի հիւսիս-արեւելեան անցքերը, մինչդեռ միւս կողմից, բնդհակառակը, բացուել էր Կուկլակայ կապանը, որ ներկայացնում էր ազատ ճանապարհ Բագրատունիների երկրից գէպի Կիլիկիա դիմող հայերին և նրանց իշխաններին։ Այս պարզ է և՛ այն պատմական արձանագրութիւններից, որ Ռուբինեան հայերը Կիլիկիայում բերդեր ձեռք բերեցին նախապէս Կուկլակայ սահմաններում։ Օշինը գրաւեց Լամբրոնը, նրա եղբայրը՝ Տարսօնը, Ռուբէնը և նրա որդին՝ հետգնեալ հիւսիսային լեռնային բերդերը, աւելի վերջ Մարաշը, Հոռմլլան և այլն, ինչ ժամանակ մահմեդականները յետ էին մղուել և խաչակիրները գրաւել ու քրիստոնեայ փոքրիկ պետութիւններ հաստատել Սիւրբիայում և Պալեստինում։

Երբ Ռուբէնը և միւս իշխանները անցկացան Կիլիկիա, տեղացի հայերը, որոնք գաղթած էին Հայաստանից երկու-երեք դար առաջ Եփրատի հովտով և գտնւում էին հին Զէյթունի, Կօկիսօնի, Ալբիստանի և շրջակայ գաւառներում, համախմբուե-

ցին նրանց շուրջը: Նոյն ժամանակի պատմադիրը գրում է *). «Յորժամ լուաւ զմահն Գաղկայ յարուցեալ ամենայն զարմիք իւրովք՝ (Ռուբէն) եկն ի կողմանս Փռիւգիոյ, (նախ քան Գաղիկի մահը Ռուբէնը բնակուած էր Բագրատունեաց երկրում, Կօստառայ բերդում) դիմելով ի գեօղ մի Կօզմօղօլազ անուն (յու- նական բառ) և անդ բնակեալ, յորում ի լերին էին բնակեալ բազումք յազգէն հայոց, զորս ամենեւեան զնոսա առ ինքն կո- չեալ՝ Մեծն Ռուբէն, և նոքօք զօրացեալ՝ էառ զլեռնային կող- մանս. զհօռոմս (յոյներ) անտի ի բաց մերժեալ, և զնոցա տե- ղիսն առեալ...» Այդ փոքրաթիւ գաղթականութիւնը կարող էր անհետանալ, կլանուել միւս ազգութիւններից, եթէ Բագրա- տունիները գաղթային նոր հոսանքը չառաջանար, նոր հոսանք, որ բեղմնաւոր դարձաւ, վերածնեց աղգային կեանքը և նրան փրկեց անհետանալու վտանգից այդ խաւար և կիսավայրենի դարերում:

Վերոյիշեալ եղելութիւններն ու ապացոյցները մեզ տալիս են բաւական հաստատ հիմք յայտնելու որոշ կերպով, որ ներկայ Զէյթունը և գաւառը հայերով բնակուած էր 8 և 9-րդ դարերում, նախ քան Ռուբինեան դինաստիի կազմութիւնը. նրանք գաղթել էին Հայաստանի այն նահանգներից, որոնք սահմանակից էին Կիլիկիային: Այդ հնուց եկած բնակիչներին միացան 10—11-րդ դարերում Բագրատունեաց երկրից գաղթածները, որոնք գրա-ւելով նախապէս լեռնային գաւառներն ու բերդերը՝ հիմնեցին նոր հարօտութիւն: Այդու ամենայնիւ, ստուգելու համար Զէյ-թուն գաւառի անցեալը, բացի տեղագրական և պատմական ապացոյցներից, մենք ի նկատի ունենք և քննում ենք նաև գա-ւառի և բնակիչների ներկայ հասարակա-տնտեսական հիմունք-ներն ու կազմը, և զրանց բաղդատում Կիլիկիայի Միջին-Դարի հասարակական կազմի և պայմանների հետ: Ընդհանրապէս խա-չակիրները (գերմանացի, ֆրանսիացի, վենետիկցի և այլն) մոտե-րիմ յարաբերութիւնների ազդեցութիւնը Ռուբինեանց թագա-ւորների և նրանց վարչական կարգերի վրայ՝ առաջ բերեց ֆեօդալական մի նոր ձև **), որ հիմնապէս տարբեր էր Արշա-կունեաց կամ Բագրատունեաց ազնուապետական կարգերից, և ընդհակառակը շատ նման էր նրանց, որոնք գոյութիւն ունե-ին Միջին-Դարի Եւրոպայում: Այդ գլխաւոր տարբերութիւնը կայանում էր հողի տիրապետութեան հարցում և թագաւորի ու

*) Տե՛ս Միստան. 44 էրես:

**) Տե՛ս Le tresor des Chartes d'Armenie ou Carturair, par Vic- tor Langlois, 1863, Venise. Constitution Sociale et politique de l'Arme- nie sous les Roupnienens.

ազնուականների յարաբերութիւնների մէջ: Հայոց անցեալ հասարակական կազմութեան մէջ հոգը—մի գաւառ կամ նահանգ իր որոշ սահմանագծերով—ազատ էր և պատկանում էր ժառանգաբար այս կամ այն նախարարական տան, անկախ թագաւորից կամ նրա անմիջական միջամտութիւնից. իսկ ազնուական հողատէրը պարտաւորւում էր աջակցել թագաւորին, երբ այդ անհրաժեշտ էր հայրենիքի պաշտպանութեան համար պատերազմի կամ էնկաղիօնի ժամանակ: Մինչդեռ Ռուբինեանների մօտ, ընդհակառակը, հոգը—գաւառը կամ բերդը—պատկանում էր թագաւորին և վերջինս բացարձակ իրաւունք ունէր այդ յանձնելու այս կամ այն իշխանին կամ հասարակական հիմնարկութիւններին (ընդհանրապէս հայ կամ օտար եկեղեցիներին). և կամ յետ կորզելու: Ի հարկէ այդ զանազանութիւնները առաջանում էին իր ժամանակի տնտեսական ընդհանուր դրութեան կամ շրջապատող քաղաքական հանգամանքներից, որոնց բացատրութիւնները անհրաժեշտ չենք տեսնում այստեղ մէջ բերել, այլ բաւականանում ենք միայն նկատել և արձանագրել որպէս իրողութիւններ: Զէյթունն էլ, անտարակոյս, որպէս Կիլիկիայի մի կարևոր մասը, ժառանգել և ղեկավարուել է Միջին-Դարի մի և նոյն ֆէօդալական կազմակերպութեամբ, և ապացոյց է այն, որ ֆիօդալական միևնոյն սխառնմն ու կազմակերպութիւնը մենք տեսնում ենք նաև ներկայումս, հետզհետէ քայքայման դրութեան մէջ, մի և նոյն օրէնքները, հասարակական կարգերը՝ պահպանուած երկար դարերից ի վեր: Եւ սրանով աւելի ևս ապացուցւում է, որ Զէյթունը եղել է Կիլիկիայի նախնական գաւառներից մէկը, ի հարկէ մէկ ուրիշ անունով, որի մասին քիչ յետոյ կը խօսենք, և իր աշխարհագրական կարևոր դիրքով ունեցել է մեծ նշանակութիւն: Շրջակայ քիւրտ, թիւրք, թաթար և այլն ցեղերի մէջ գոյութիւն ունի նախնական ձևով ազնուապետական կազմութիւն, որ նմանապէս անհետանում է. մինչդեռ Զէյթունը մեկուսացած՝ զանազանւում է իր որոշ կարգերով և հասարակական կազմով ոչ միայն այդ բոլորից, այլ նաև Մարաշում, Գեաւուր-Դաղում և այլն բնակուող հայկական գաւառներից: Ինչպէս նախորդ գլուխներից մէկում բացատրուած է:

Զէյթունում գոյութիւն ունին երեք դասակարգ (category)՝—ազնուական իշխանները, նրանց գերդաստանները, որոնք վայելում են որոշ իրաւունքներ. յետոյ գալիս են ազնուական հեռաւոր ընտանիքները, որոնք միջին տեղ են գրաւել իշխանների և գիւղացի, հասարակ ժողովրդի մէջ: Յայտնի տեղագրական սահմաններով գիւղեր և օբաներ պատկանում են այս կամ այն իշխանին, որոնք թէև չունեն հո-

դային բացարձակ սեփականութիւն բնակիչների հողերում, ինչպէս Ռուբինեանց աղնուական տները *), և սակայն բնակիչները, առանց խտրութեան կրօնի կամ ազգի, կիսավաստակներ են այդ շրջանի իշխանին. նրան վճարում են որոշ տուրքեր, ստանում հրահանգներ, կամ նրա դրօշակի շուրջն են համախմբուում և կռուում հարկ եղած դէպքերում **):

ՀՐԱՉԵԱՅ

(Եւր Եարունակուի)

*) Տեսնել Վ. Լանգլուայի և պատմագիր Սմբատի հաղորդած տեղեկութիւնները:

**) Զէյթունում կղերական առաջնորդներն էլ ունեն իշխանների հաւասար իրաւունք և ինչպէս Ռուբինեանների ժամանակը (տեսնել Սըմբատ պատմ. 647 եր.) նրանք էլ մասնակից, խորհրդակից են աղնուականների հետ՝ ինչպէս հասարակական, նոյնպէս պատերազմական գործերում: